

**THEOLOGISCHE
BLIK
OP ECONOMISCHE VRAGEN**

THEOLOGISCHE BLIK

OP ECONOMISCHE VRAGEN

CAPITA SELECTA UIT DE
ECONOMISCHE ETHIEK

DR. J.P. DE VRIES

Buijten & Schipperheijn *Motief*
Amsterdam

TU-Bezinningsreeks, 20

© 2018 J.P. de Vries

ISBN 978-94-6369-019-5

Vormgeving: Aperta, Jan Johan ter Poorten

Omslagillustratie: Meester van Alkmaar: paneel van *De zeven werken van barmhartigheid* (De hongerigen spijzen), 1504, olieverf op paneel, 120 x 472, Rijksmuseum Amsterdam.

Behoudens uitzonderingen krachtens de Auteurswet van 1912 mag niets uit deze uitgave worden veevoudigd, opgeslagen of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor het maken van kopieën uit deze uitgave, ook voor zover toegestaan door de Auteurswet, zijn vergoedingen verschuldigd. Voor betaling van vergoedingen en voor toestemming voor het overnemen van gedeelten in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken wende men zich tot de uitgever, Postbus 22708, 1100 DE Amsterdam Zuidoost.

INHOUD

Over dit boek 9

1	ECONOMIE EN THEOLOGIE: GEEN GESCHIEDEN WERELDEN	11
1	Economie heeft een ethisch aspect	11
2	Economisch ethos en christelijke ethiek	12
3	Economie in de theologie verwaarloosd	16
4	Hernieuwde betrokkenheid	17
5	Conclusies	19
2	CHRISTELIJKE ETHIEK EN DE GEEST VAN HET NEOKAPITALISME	21
1	Inleiding	21
2	Kapitalisme als economische ordening	22
2.1	Definitie van kapitalisme	22
2.2	Oordelen over kapitalisme	23
2.3	Normering noodzakelijk	25
3	Neokapitalisme	27
3.1	Onderscheid met kapitalisme	27
3.2	Eigenbelang als drijfveer	30
4	De Verenigde Staten en de Weber-these	31
4.1	Religieuze drijfveer	31
4.2	Neokapitalisme vandaag	35
5	Besluit	37
3	MORELE OVERWEGINGEN BIJ INKOMENSVERSCHILLEN	39
1	Inleiding	39
2	De feitelijke situatie	40
2.1	De Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk	41
2.2	In Nederland	43
2.3	Op wereldschaal	45
2.4	Economische bezwaren tegen groot inkomensverschil	46
3	Inbreng vanuit de theologische ethiek	49
3.1	Richtlijnen uit het Oude Testament	49
3.2	Richtlijnen uit het Nieuwe Testament	50
3.3	Gevolgtrekkingen voor de ethiek	51

4	Aanbevelingen voor de samenleving	54	
	4.1 Voor de sociale verhoudingen	54	
	4.2 Voor de taak van de overheid	57	
	4.2a Excurs: de visie van Roscam Abbing	59	
	4.3 De christelijke kerk als contrastgemeenschap		61
4	GENIETEN VAN ONZE AARDSE GOEDEREN	63	
1	Van armoede naar welvaartsmaatschappij	63	
2	Verscheidenheid in consumptiepatronen	67	
3	Ethische beschouwingen uit het verleden	70	
	3.1 Johannes Calvijn en de consumptie	70	
	3.2 De weeluwetten van Genève	73	
	3.3 Consumptie-ethiek tijdens de Gouden Eeuw	74	
	3.4 Consumptie-ethiek in een tijd van welvaart	76	
	3.5 Het vegetarisme	79	
4	Overwegingen voor een verantwoorde consumptie		82
	4.1 Beoordeling van de historische gegevens	82	
	4.2 De invloed van onze omgeving	83	
	4.3 Gegevens uit de Bijbel	84	
5	Hedendaagse problemen die onze consumptie raken		88
6	Conclusies voor een christelijke levensstijl		91
5	SCHULDEN HEBBEN IS GEEN ONSCHULDIGE ZAAK		97
1	Belang van het onderwerp	97	
2	Recente ontwikkelingen	98	
3	Waarschuwing tegen schulden	101	
4	Stijl van Gods koninkrijk	103	
5	Zorgplicht	107	
6	Kwijtschelding	109	
7	Slotbeschouwing	117	
6	RENTE – REDELIJKE BAAT OF ZEDELIJK KWAAD?		119
1	Introductie	119	
2	De argumenten van Mills en Schluter	120	
3	Het renteverbod in de loop van de geschiedenis	121	
	3.1 Vroege kerk en middeleeuwen	121	
	3.2 De Reformatie	123	
4	Bijbelse gegevens	127	
	4.1 Exodus 22:24	127	
	4.2 Leviticus 25:35-38	129	
	4.3 Deuteronomium 23:20-21a	130	
	4.4 Rente elders in het Oude Testament		132

4.5	Nèsjèk en tarbít	133	
4.6	Rente in het Nieuwe Testament	136	
5	Achtergronden van het renteverbod	137	
5.1	Agrarische achtergrond	137	
5.2	Etnologische achtergrond	137	
5.3	Sociologische achtergrond	138	
5.4	Heilshistorische achtergrond	139	
5.5	Sociale betekenis	140	
6	Ethische overwegingen	141	
7	Conclusie	145	
7	DE SOCIALE VERANTWOORDELIJKHEID VAN DE OVERHEID		147
1	Probleemstelling	147	
2	Topinkomens	148	
3	Het minimumloon	149	
4	Onrechtmatigheid beteugelen	150	
5	Sociale uitkeringen	151	
6	De hoogte van de uitkering	152	
7	Sociale zekerheid in de crisis	154	
8	Uitgangspunten voor sociaal beleid	156	
9	Uitwerking	160	
8	SOCIALE GERECHTIGHEID KAN NIET ZONDER BARMHARTIGHEID		163
1	Bijbels spraakgebruik	163	
1.1	Het Oude Testament	163	
1.2	Het Nieuwe Testament	166	
1.3	Concluderend	167	
2	Gevolgtrekkingen voor de ethiek	168	
3	De overheid: barmhartigheid in de gerechtigheid	171	
4	Participatiesamenleving	175	
9	KERKELIJK DIACONAAT EN STAATSARMENZORG		177
1	Armenzorg in de Grondwet en de wet	177	
2	Armenzorg: overheidstaak of taak voor de kerk?	179	
3	De overheid kan niet alles	184	
4	Kerkelijk diaconaat blijft nodig	187	
5	Diaconale zorg ook met verstand	187	
6	Conclusie	189	

OVER DIT BOEK

In dit boek zijn een aantal studies op het terrein van de economische ethiek bij elkaar gebracht. Ik heb mij met dit veld al vroeg beziggehouden. Tijdens mijn studie voor het kandidaatsexamen aan de Theologische Hogeschool in Kampen (dat ik in 1963 aflegde) kreeg ik het thema ‘het oud-testamentische renteverbod’ op als scriptieonderwerp Exegese Oude Testament. Waarschijnlijk was de hoogleraar hiertoe gebracht doordat zijn vader A. Schilder kort daarvoor¹ had gepleit voor meer studie daarover. Ook mijn doctoraalscriptie (1981) had een economisch-ethisch onderwerp: consumptie-ethiek.

Na mijn promotie in 2011 aan de Theologisch Universiteit kreeg ik een aanstelling als onderzoeker publieke theologie, het vakgebied dat de betekenis van christelijk geloof en kerk in de samenleving onderzoekt. Juist in die tijd verkeerde de wereld in een diepe economische crisis, waarvan de oorzaak onmiskenbaar een ethische kant had. Naar aanleiding daarvan besloot ik mij te richten op de economische ethiek, ook omdat naar mijn indruk in ons land wel diverse christeneconomen, maar nauwelijks theologen zich hiermee bezighielden. De artikelen die daaruit zijn voortgekomen, worden enigermate bewerkt opnieuw gepubliceerd in dit boek.

Voorafgaand aan de inhoudelijke studies geef ik in het eerste hoofdstuk aan, dat er goede redenen zijn voor een theoloog om zich met economie bezig te houden. Daarna volgen twee hoofdstukken die zich met aspecten van de verwerving van inkomen bezighouden. De hoofdstukken 4 tot 6 bezien de uitgavenkant van ons economisch gedrag. De hoofdstukken 7 tot 9 bezien de verantwoordelijkheid van de overheid ten aanzien van armoede in de samenleving en hoe zich dat verhoudt tot het kerkelijk diaconaat en ieders persoonlijke verantwoordelijkheid voor zichzelf en zijn naasten.

Achter in het boek is een verantwoording opgenomen betreffende de eerdere publicatie van de afzonderlijke studies.

1 A. Schilder, ‘Rente en woeker IV’ in *De Reformatie* XXXVII (1961-’62), 209.

1 ECONOMIE EN THEOLOGIE: GEEN GESCHIEDEN WERELDEN

‘Morality belongs no less in the boardroom than in the bedroom.’
rabbi Jonathan Sacks²

1 Economie heeft een ethisch aspect

Waarom veroorlooft een theoloog zich een beschouwing te geven over economische thema’s?

Een economisch stelsel kan zowel vanuit een wiskundig oogpunt als vanuit een ethisch oogpunt worden doordacht. Beide aspecten vinden we terug in de titels van de twee beroemde werken van de moraalfilosoof en ‘vader van de economische wetenschap’ Adam Smith: *An inquiry into the nature and the causes of the wealth of nations* (1776) en *The theory of moral sentiments* (1759). In de wiskundige werkwijze worden op basis van modellen en scenario’s prognoses opgesteld aan de hand waarvan ondernemingen en overheden beleid kunnen bepalen. Maar voor een goed beleid is het noodzakelijk niet alleen het verband tussen oorzaken en gevolgen te kennen, maar ook te weten wat echt een goed beleid is. Modellen, scenario’s en prognoses zijn geen automatismen, maar laten keuzen open. Wat is de maatstaf bij die keuzen? Gaat het om de maximale bevrediging van eigen behoeften of bijvoorbeeld om een billijke verdeling van de beschikbare welvaart? Economie is een levensterrein waarop verantwoordelijkheid gedragen wordt en waar dus theologisch-ethische bezinning past.

Ethiek, als de wetenschappelijke bezinning op het menselijk handelen, beschouwd onder het aspect van goed en kwaad,³ is niet het exclusieve domein van de theologie. Zeker heeft ook de economische wetenschap hier de opdracht tot ethische bezinning. Het eigene dat de theologie hieraan kan bijdragen, is dat zij haar ethische bezinning verricht vanuit het perspectief

2 J. Sacks, *The Dignity of Difference*, London/New York 2003, 89.

3 J. Douma, *Christelijke Ethiek I – Grondslagen*, Kampen 1999, 23.

dat in de heilige Schrift geboden wordt.⁴ Daarbij is zij zich ervan bewust, dat universele normen in de Bijbel veelal worden gegeven in concrete historische situaties. De taak van de theologische ethiek is dan uit die historische context de constante normen af te leiden en in een andere periode van de geschiedenis toe te passen op nieuwe situaties.⁵ De theoloog moet daarbij beseffen dat zijn resultaten mensenwerk zijn en als alle wetenschappelijk werk voor discussie vatbaar. Hij zal daarbij ook de wijsheid uit andere wetenschap nodig hebben om zich niet van de werkelijkheid te vervreemden.

Daarbij is mijn uitgangspunt dat de Bijbel voor het onderscheiden van goed en kwaad in onze tijd gezaghebbend materiaal aanreikt, zij het dat dit volgens hermeneutische regels moet worden ‘vertaald’ naar waarden en normen voor de cultuur van deze tijd. Het gaat er dus om van waarde blijvende richtlijnen te pellen uit de bijbelse leefregels voor het volk Israël (Oude Testament) of de jonge christelijke kerk (Nieuwe Testament). Het boek Spreuken bijvoorbeeld laat zien, dat het niet alleen zónde, maar ook dóm is wanneer men de bijbelse levenswijsheid in de wind slaat.⁶ Ik wil in dit boek laten zien dat dit leidt tot uitkomsten waarmee de economische ethiek haar winst kan doen, zonder dat dit overigens de ethische bezinning door economen zelf overbodig maakt. De theologische ethiek kan als gevolg van haar werkmethode niet verder gaan dan het formuleren van algemene normen. Deze zullen met economische deskundigheid concreet ingevuld moeten worden.

2 Economisch ethos en christelijke ethiek

Max Weber (1864-1920) onderzocht het verband tussen het moderne economische ethos (normatief gedreven handelen) en de ethiek van het ascetische protestantisme.⁷ Hoe kon dat ethos, zo vroeg hij zich af, uiteindelijk,

- 4 Wanneer ik hier spreek over theologische ethiek, heeft het bijvoeglijk naamwoord dus een andere betekenis dan in ‘medische ethiek’ of ‘economische ethiek’; het heeft geen betrekking op het werkterrein, maar op de bron voor de normen en de wijze waarop de theologie die gegevens verwerkt.
- 5 Een vrije weergave van de definitie van ethiek van K. Schilder (Douma, *Christelijke Ethiek I*, 102).
- 6 Douma, *Christelijke Ethiek I*, 50.
- 7 Max Weber, *Die protestantische Ethik. Eine Aufsatzsammlung*. Voor dit boek is de uitgave van Siebenstern Taschenbuch Verlag, München und Hamburg 1965, gebruikt. Voor de volledige tekst (zonder de uitgebreide *Anmerkungen des Verfassers*) op internet: <http://www.wsp-kultur.uni-bremen.de/summerschool/download%20ss%202006/Max%20Weber%20-%20Die%20protestantische%20Ethik.pdf> (geraadpleegd op 26 nov. 2014). Zie p. 21: ‘die Zusammenhänge des modernen Wirtschaftsethos mit der rationalen Ethik des asketischen Protestantismus’.

bijvoorbeeld bij Benjamin Franklin (1706-1790), uitmonden in utilitarisme? Eerlijkheid, soberheid en vlijt zijn voor deze Amerikaan slechts in zoverre deugden als ze in concreto nuttig zijn voor het individu, en het surrogaat van louter schijn volstaat overal waar het dezelfde dienstdoet – volgens Weber is dat een onontkoombare consequentie voor het strikte utilitarisme. Bovendien is bij Franklin geld verdienen niet langer een middel om in de materiële levensbehoeften te voorzien, maar wordt dit het doel van het leven. Deze in Webers ogen omkering van de natuurlijke verhoudingen is vervolgens een leidmotief van het kapitalisme geworden.⁸

In dezelfde geest betoogde de Britse economisch historicus R.H. Tawney (1880-1962): Zo genadeloos is de tirannie van economische belangen, zo zeer geneigd tot zelfverheffing het rijk van de economische belangen, dat een leer die hen beperkt tot hun eigen sfeer, als dienaar, niet als meester, van de beschaving, redelijkerwijs mag worden beschouwd als een van de vanzelfsprekendheden die een vast element zijn in elke verstandige filosofie.⁹

Ook Nederlandse christeneconomen wijzen op de ethische kant van de economie. T.P. van der Kooy (1902-1992) schreef dat voor het leven in de maatschappij, en voor dat van de bedrijven en huishoudingen binnen de maatschappij, het al of niet naleven van de norm van de naastenliefde een groot verschil moet maken.¹⁰ B. Goudzwaard betoogde dat normen van ethiek en economie tegelijkertijd moeten worden gehanteerd door dezelfde personen of instanties. Zo niet, dan 'is het niet alleen mogelijk, maar zelfs heel efficiënt en vanzelfsprekend, om de wagende ondernemers zich alleen te laten bezighouden met de vraag wat op technische of economische gronden geschiedt moet. Andere instituties in de samenleving moeten dan maar de vraag beantwoorden wat misschien op morele, sociale, ethische of rechtvaardigheidsgronden geschiedt moet. Die taak kan dan rustig worden gedelegeerd aan bijvoorbeeld de overheid, aan de kerk, of aan de particuliere armenzorg.'¹¹

De gedachte dat van de mensen niets meer gevraagd hoeft te worden dan het volgen van hun zelfzucht, is volgens R.A. Jongeneel een van de

8 Weber, *Die protestantische Ethik*, 43.

9 'So merciless is the tyranny of economic appetites, so prone to self-aggrandizement the empire of economic interests, that a doctrine which confines them to their proper sphere, as the servant, not the master, of civilization, may reasonable be regarded as among the pregnant truisms which are a permanent element in any sane philosophy.' R.H. Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism – a historical study*, Middlesex England / New York USA 1942, 59. (Dit boek verscheen oorspronkelijk in 1922.)

10 T.P. van der Kooy, *Op het grensgebied van economie en religie*, Wageningen 1953, 87.

11 B. Goudzwaard, *Kapitalisme en vooruitgang – een eigentijdse maatschappijkritiek*, Assen/Amsterdam 1976, 237v.

meest kwetsbare punten van onze samenleving. De markt kan niet zonder moraliteit waarin eerlijk goed is en oneerlijk slecht, zodat partners elkaar kunnen vertrouwen. Zijns inziens bestaat er dan ook geen waterdichte scheiding tussen economie en ethiek.¹²

Dat geldt temeer voor het kapitalisme als economisch stelsel. Zo stelde de Duitse cultuurfilosoof Walter Benjamin (1892-1940): In het kapitalisme is een religie te herkennen, want het kapitalisme dient in wezen tot bevrediging van dezelfde zorgen, kwalen en onrust waarop voorheen de zogenaamde religies antwoord gaven. Hij noemde het kapitalisme een zuivere cultusreligie, misschien wel de extreemste die er ooit geweest is. Daarin heeft alles onmiddellijk betekenis voor de verering; het kent geen speciale dogmatiek, geen theologie. Het utilitarisme krijgt onder dit gezichtspunt zijn religieuze kleur. Het kapitalisme is vermoedelijk het eerste geval van een niet verzoenende, maar schuldig stellende cultus.¹³ Steeds meer onafhankelijke denkers zijn tegenwoordig van oordeel dat de structuur van het kapitalisme van religieuze aard is.

Met verwijzing naar deze Benjamin zei de Italiaanse filosoof Giorgio Agamben in 2012 in een interview met Peppe Savà: God ging niet dood, Hij werd veranderd in geld. En hij voegde daaraan toe: Kapitalisme is echt letterlijk een religie, de meest meedogenloze, onverzoenlijke en irrationele religie die ooit bestaan heeft, omdat ze noch voorlopige noch definitieve verzoening kent. Haar liturgie is de arbeid, haar object is het geld, haar kerken zijn de banken. Bovendien, de stelling dat het hedendaagse kapitalisme een religie is, wordt het effectiefst gedemonstreerd door de kop die verscheen op de voorpagina van een groot nationaal dagblad: 'Red (save) de euro, wat het ook moge kosten.' Nu is redding (salvation) een religieus concept, maar wat betekent 'wat het ook moge kosten'? Zelfs ten koste van het opofferen van mensenlevens? Alleen binnen een religieus perspectief (of, correcter, een pseudoreligieus

12 R.A. Jongeneel, *Economie van de barmhartigheid – een christelijk-normatieve visie op de economie*, Kampen 1996, 16, 17.

13 'Im Kapitalismus ist eine Religion zu erblicken, d.h. der Kapitalismus dient essentiell der Befriedigung derselben Sorgen, Qualen, Unruhen, auf die ehemals die so genannten Religionen Antwort gaben.' (...) 'eine reine Kultreligion, vielleicht die extremste, die es je gegeben hat. Es hat in ihm alles nur unmittelbar mit Beziehung auf den Kultus Bedeutung, er kennt keine spezielle Dogmatik, keine Theologie. Der Utilitarismus gewinnt unter diesem Gesichtspunkt seine religiöse Färbung. (...) Der Kapitalismus ist vermutlich der erste Fall eines nicht entschuldigenden, sondern verschuldigenden Kultus.' Walter Benjamin, 'Kapitalismus als Religion [Fragment] (1912)', in: *Gesammelte Schriften*, Hrsg.: Rolf Tiedemann und Hermann Schweppenhäuser, Frankfurt am Main 1991, Bd. VI, 100-102. (<http://raumgegenzement.blogspot.de/2009/11/02/walter-benjamin-kapitalismus-als-religion-fragment-1921>, geraadpleegd 7 mei 2014).

perspectief) kan men zulke volslagen absurde en onmenselijke uitspraken doen.¹⁴

Volgens de Britse journalist Gideon Rachman behoort economie een onderdeel van de ethiek te zijn. Politici moeten meer doen dan economische groei realiseren. Ze moeten de kiezers ook een economische visie bieden die ethisch zinvol is, waarin deugd wordt beloond en ondeugd bestraft. Sinds de crisis van tien jaar geleden zijn veel westerse politici dit vermogen kwijtgeraakt. De overtuiging dat het economische systeem onrechtvaardig is, heeft zowel links als rechts populisme aangewakkerd, aldus Rachman. Kortom, economie draait niet alleen om groei, maar ook om rechtvaardigheid.¹⁵

Dit religieuze aspect van het kapitalisme onderstreept dat het economisch stelsel zeker nu de aandacht verdient van theologen en inzonderheid van de ethici onder hen. Economie in het algemeen, schreef Daniel Bell, en kapitalisme in het bijzonder, zou niet buiten theologisch onderzoek moeten worden gehouden. En hij gaf in overweging de markt, en trouwens heel het vak economie, ondergeschikt te maken aan theologie. Daarmee bedoelde hij evenwel niet de economie als wetenschap af te wijzen.¹⁶

En Jim Wallis poneerde: Economie is te belangrijk om haar enkel aan

- 14 'Capitalism is really a religion literally, the most fierce implacable and irrational religion that has ever existed because it recognizes neither truces nor redemption.' 'Furthermore, the claim that today's capitalism is a religion is most effectively demonstrated by the headline that appeared on the front page of a major national newspaper a few days ago: "Save the Euro Regardless of the Cost". Well, "salvation" is a religious concept, but what does "regardless of the cost" mean? Even at the cost of sacrificing human lives? Only within a religious perspective (or, more correctly, a pseudo-religious perspective) could one make such plainly absurd and inhuman statements.' (vertaald uit het Italiaans: <http://libcom.org/library/god-didnt-die-he-was-transformed-money-interview-giorgio-agamben-peppe-sav%C3%A0> (geraadpleegd 8 aug. 2014).
- 15 'Economics is – or should be – part of moral philosophy. Successful politicians have to do more than just deliver economic growth. They also need to offer voters a vision of the economy that makes moral sense – in which virtue is rewarded and vice is punished. Ever since the financial crisis 10 years ago, mainstream politicians in the west have lost that vital ability. The belief that the economic system is unjust has stoked the rise of rightwing and leftwing populism across the west.' En: "the economy" is not just about growth. It is also about justice.' Gideon Rachman, 'Why the Germans are right about economics', *Financial Times*, 18 december 2017.
- 16 'Economy in general and capitalism in particular should not be divorced from theological investigation and expectation.' 'I am suggesting that the market, and indeed the discipline of economics, should be subordinate to theological concerns', Daniel M. Bell jr., *The Economy of Desire – Christianity and Capitalism in a Postmodern World*, Grand Rapids Mich. 2012, 90 en 26.

economen over te laten. Het is hoog tijd om bijbelse theologie toe te passen op de crisis van onze wereldwijde economie.¹⁷

3 Economie in de theologie verwaarloosd

De economie is dus te belangrijk om haar geheel aan economen over te laten – de goeden onder hen niet te na gesproken. Het economisch handelen van mensen dient ook een onderzoeksveld van de theologie te zijn. Die aandacht heeft het in het verleden onvoldoende gehad. De honderd jaar geleden in Nederland toonaangevende gereformeerde theoloog A. Kuyper (1837-1920) schaarde in zijn *Encyclopedie der heilige godgeleerdheid* (1894) tal van levensterreinen – zoals het huisgezin, het volksleven, de staat, letterkunde, wetenschap en kunst – onder het werkterrein van de theologie, maar de economie bleef daar buiten het gezichtsveld.¹⁸ In zijn *Stonelezingen* in Princeton behandelt hij de betekenis van het calvinisme voor de geschiedenis, de religie, de staatkunde, de wetenschap, de kunst en de toekomst, maar niet voor de economie.¹⁹ Wel schenkt hij in zijn reisverslag aandacht aan de agrarische economie en de handelspolitiek, en wijst hij op de schaduwzijde die de macht van de dollar op het Amerikaanse leven werpt.²⁰

Had Kuyper dus nog enig oog voor het belang van de economie²¹, zijn collega W. Geesink (1854-1929), hoogleraar ethiek aan de Vrije Universiteit in Amsterdam, gebruikte in zijn *Gereformeerde Ethiek* het woord ‘kapitalisme’ alleen in verband met de ‘sociale quaestie’ (de slechte positie van de fabrieksarbeiders) en zijn betoog mondde uit in de waarschuwing dat het socialisme niet de oplossing biedt.²² Dat het kapitalisme een oorzaak zou kunnen zijn van misstanden, komt niet aan de orde. Wel werd in die tijd (1904) aan de Vrije Universiteit een dissertatie verdedigd over *Calvijn en de economie*, maar dat was het werk van een jurist-econoom: P.A. Diepenhorst (1879-1953).

Terecht schreef Biéler in 1961 dat de te veelvuldige afwezigheid van materiële en sociale kwesties in de christelijke ethiek de gelovigen heeft gebracht tot tragische afzijdigheid of onoverkomelijke aarzelingen. Het

17 Artikel in het *Sojourners*-magazine, geciteerd door Peter S. Heslam, *Globalization – Unraveling the New Capitalism*, Cambridge 2002, 14.

18 A. Kuyper, *Encyclopedie der heilige godgeleerdheid* III, Amsterdam 1894, 322-343.

19 A. Kuyper, *Calvinism. Six Stone-Lectures*, Amsterdam-Pretoria 1899.

20 A. Kuyper, *Varia Americana*, Amsterdam-Pretoria 1899, 12-16, 28-33, 49-52.

21 Kuyper gaf ook aandacht aan het economisch leven in zijn *De Gemeene Gratie* III, Kampen 1932, 429-437 en *Pro Rege* III, Kampen 1912, 115-125.

22 W. Geesink, *Gereformeerde Ethiek* II, Kampen 1931, 317-331.

zou kunnen zijn dat de herontdekking van dit te zeer genegeerde aspect van de gereformeerde leer sommige gelovigen helpt om de zin terug te vinden van een evangelische ethiek die de totaliteit van het bestaan omvat, persoonlijk en collectief. De wijze waarop Calvijn het Woord van God toepaste op de maatschappij van zijn tijd, moedigt ons aan om het ook voor onze tijd te doen.²³

4 Hernieuwde betrokkenheid

Heden ten dage is er onder theologen meer aandacht voor. Zo doet de Britse theoloog en filosoof Philip Goodchild onderzoek naar ‘Krediet en geloof, het verbinden van economie en theologie’. Als doel daarvan benoemt hij: de dimensies van het economische leven te verkennen die bestaan uit krediet, vertrouwen en geloof in rechtvaardigheid, naast de dimensies van het leven van het geloof, die een rol spelen in de manieren waarop mensen samenwerken en met elkaar omgaan in hun materiële en sociale bestaan. Economie en theologie kunnen worden verstaan in en door elkaar.²⁴

Al eerder (1989) publiceerde de Amerikaanse theoloog M. Douglas Meeks een boek onder de provocerende titel *God the Economist*. Daarin beoogt hij dat de Bijbel weliswaar geen wetenschappelijke economische theorie biedt in de moderne zin van het woord, maar niettemin rechtstreeks betrokken is op economie. Er is geen christelijk economisch stelsel naast het monetaristische of het socialistische, ook al raakt het christelijk geloof alle aspecten van het economische leven. Een christen hoeft geen socialist te zijn net zomin als een kapitalist. Een gedoopte christen moet alleen maar een discipel van Jezus Christus zijn en een apostel van zijn missie in de wereld. Als zodanig moet elke christen erop voorbereid zijn over economie na te denken en aan het economisch leven deel te nemen

23 ‘L’absence trop fréquente des questions matérielles et sociales dans l’éthique chrétienne conduit les fidèles à des abandons tragiques ou à des perplexités insurmontables. Il se pourrait que la redécouverte de cet aspect trop ignoré de la doctrine réformée aide quelques croyants à retrouver le sens d’une **éthique évangélique** englobant la totalité de l’existence, personnelle et collective.’ A. Biéler, *La pensée économique et sociale de Calvin*, Genève 1961, xii.

24 ‘The aim here is to explore the dimensions of economic life that consist in credit, trust, and beliefs about justice alongside the dimensions of the life of faith that are enacted in the ways in which people cooperate and interact in their material and social existence. Economics and theology can be understood in and through each other.’ <http://www.nottingham.ac.uk/theology/people/philip.goodchild> (geraadpleegd 8 aug. 2014).

overeenkomstig de criteria van Gods gerechtigheid in Jezus Christus.²⁵

En verderop in dit boek betoogt hij dat, als de marktwerking overheerst, de aard en de logica van het kapitaal onderwerp dienen te zijn van theologische kritiek.²⁶ Tegenover het uitgangspunt van de ‘waardevrije’ economische wetenschap dat het gaat om de optimale bevrediging van onbegrensde behoeften uit schaarse middelen, plaatst hij de belijdenis van de goddelijke drie-eenheid: Een trinitarisch verstaan en ervaren van de heilige Geest veroorzaakt een conflict tussen de economie van God en het economisch ethos van onze maatschappij: het conflict tussen schaarste en wat het Nieuwe Testament noemt het *plērōma* of de volheid van Gods zegeningen en gaven in de heilige Geest. Het christelijk perspectief op behoeften en consumptie is dat God de heilige Geest voldoende voorziet in wat ieder nodig heeft om te leven en zelfs overvloedig te leven.²⁷

Het in 1990 opgerichte Acton Institute in Grand Rapids vraagt eveneens aandacht voor de wezenlijke band tussen economie en religie. Het verdedigt het kapitalisme en benadrukt het belang van economische vrijheid om een omgeving te creëren waarin religieuze vrijheid kan bloeien, maar merkt daarbij op dat de markt alleen kan functioneren als mensen zich moreel gedragen.²⁸ Een recent blijk van belangstelling voor het verband tussen christelijk geloof en economie is de verschijning van het *Oxford Handbook of Christianity and Economics*.²⁹

Ook de Nederlandse econoom en theoloog J.J. Graafland ziet plaats voor een eigen inbreng door theologen met betrekking tot de economie. Theologen zijn vaak beter dan veel economen in staat de rol van veronderstellingen, ideologieën of geloof te identificeren in het economisch debat. Na de kredietcrisis klonk in de maatschappij weer een roep om ethiek.

25 ‘A Christian does not have to be a socialist any more than a Christian has to be a capitalist. A baptized Christian only has to be a disciple of Jesus Christ and an apostle of Christ’s mission in the world. As such, every Christian should be prepared to think about economics and to participate in economic life according to the criteria of God’s righteousness in Jesus Christ.’ M. Douglas Meeks, *God the Economist – The Doctrine of God and Political Economy*, Minneapolis 1989, 3.

26 Meeks, *God the Economist*, 56.

27 ‘A trinitarian understanding and experience of the Holy Spirit occasions a conflict between the economy of God and the economic ethos of our society: the conflict between scarcity and what the New Testament calls the *plērōma* or the fullness of God’s blessings and gifts in the Holy Spirit. The Christian perspective on needs and consumption is that God the Holy Spirit is providing enough of what it takes for all to live and live abundantly.’ Daarmee ontkent hij overigens de noden in de wereld niet. ‘But insufficiencies, lacks, and shortages are not the same thing as the modern economic definition of scarcity.’ Meeks, *God the Economist*, 171.

28 http://en.wikipedia.org/wiki/Acton_Institute (geraadpleegd 12 nov. 2014).

29 P. Oslington (ed.), *The Oxford Handbook of Christianity and Economics*, Oxford 2014.

Maar die was voornamelijk ingegeven door de kritiek op anderen; te weinig werd beseft, dat iedereen in deze samenleving meer zelfreflectie en -kritiek nodig heeft. Theologen wijzen daarop. ‘Het is de kunst om een indringend appèl te doen vanuit de waarheid van de Heilige Schrift en tegelijkertijd anderen in de oordeelsvorming te betrekken als het gaat om de concrete implicaties voor de economie.’³⁰

5 Conclusies

Uit het voorgaande trek ik twee conclusies: 1. Economie betreft het handelen van de mens en heeft dus een ethisch aspect: het onderscheiden tussen goed en kwaad. 2. Geld heeft een dusdanige aantrekkingskracht dat dit het hoogste goed in het leven kan worden, en daarmee heeft het een religieus aspect. De ethiek – en in dit boek is dat de theologische ethiek die zich baseert op de richtlijnen van de Bijbel inzake goed en kwaad – kan eraan bijdragen op dit gebied een levenshouding te ontwikkelen waarin niet geld en bezit, maar de liefde het handelen bepaalt, zoals de Bijbel leert, in de overtuiging dat dit heilzaam is voor de samenleving.

Zo is voldoende rechtvaardiging gegeven om ontwikkelingen in het economisch leven in de laatste decennia vanuit theologisch-ethisch oogpunt in beschouwing te nemen, ook al zijn ondernemers en economen van zulk commentaar vaak niet gediend. In het Engeland van de negentiende eeuw werd er algemeen van uitgegaan dat godsdienst en economische belangen twee gescheiden, gelijkwaardige rijken vormden, waarvan geen van beide zich op het terrein van de ander kon wagen zonder aanmatigend te zijn.³¹ En Weber merkte in zijn tijd op dat de kapitalistische economische orde niet meer afhankelijk wilde zijn van de goedkeuring van religieuze krachten en dat ze de beïnvloeding van het economische leven door kerkelijke normen als een groot obstakel ervoer. De handelspolitieke en sociaal-politieke belangensferen plegen dan de wereldbeschouwing te bepalen.³² De theologie kan dat als eigenwaan ontmaskeren. De sociale kwestie aan het eind van de negentiende eeuw en de kredietcrisis in het begin van de 21e eeuw hebben het belang daarvan onderstreept.

30 J.J. Graafland, ‘Het krediet van de theologie na de crisis’ in: *Theologisch Debat* VII (2010), maart 2010, 9-22.

31 Tawney, *Religion and the Rise of Capitalism*, woord vooraf bij de uitgave van 1937, vi.

32 Weber, *Die protestantische Ethik*, 61.

